

Pregled brazilske književnosti afričkih potomaka*

Izrazi poput “crnačka književnost”, “afro-brazilska” književnost, književnost “afričkih potomaka” i čak “crnačko-brazilska” književnost, koriste se za imenovanje umjetničko-književne produkcije koja se povezuje s bojom kože onih koji je stvaraju ili, u drugim slučajevima, s motivacijom uvjetovanom specifičnim temama društvenih segmenata crnačke ili mestičke predominacije ili, u još širem obliku, s činjenicom da se takva ostvarenja ponekad inspiriraju afričkim tradicijama raširenima u brazilskoj kulturi. Baveći se takvim temama, književni tekstovi strukturiraju se uz pomoć iskustvenih činjenica i kreativnih postupaka. Djeluju kao izraz osjećaja i u izravnom su dodiru s problemima proisteklima iz poteškoća koje Brazil ima u suočavanju sa “spektaklom miješanja rasa”¹ i s “rasnom nelagodom”, kako ističe Muniz Sodré.² Teoretičar Sodré objašnjava da ta nelagoda, premda nije isključivo brazilska osobitost, ukazuje da je kod nas u zapadnoj civilizaciji boja kože još uvijek neriješeno pitanje. Zato se tvrdi da književnost koju stvaraju književnici i književnice afričkog porijekla, neovisno o imenu kojim se naziva, ne može biti neosjetljiva na probleme uključivanja/isključivanja potomaka afričkih robova. Slijedeći tu tendenciju, takva književnost oblikuje se kroz dvije općenitije struje, koje ovise o tome na koji se način spisatelj i spisateljice predstavljaju kao potomci afričkih robova i na koji način vrednuju ostavljena afrička naslijeđa ili, još preciznije, na koji se način suočavaju s osobitostima toga podrijetla na brazilskome tlu.

Jedna struja nastoji se uključiti u društvenu dinamiku suočavajući se s predrasudama usmjerenima protiv afričkih potomaka i izjašnjavajući se protiv njihova isključivanja u Brazilu. Ta struja zastupa književnu formu koja izravno ili neizravno povezuje tekst

s političkom pozicijom onoga tko ga proizvodi. U njoj je očigledna namjera proizvođača teksta da se pokaže kao crnac i kao pisac jer je njegova književna djelatnost također i ideološka praksa, a ponekad i politička mobilizacija.³

Premda ne odustaje od pozivanja na predrasude i isključivanja od kojih trpi velik dio brazilske populacije afričkih korijena, druga se struja u književnom prostoru trudi rekonstruirati vlastite motivacije u jednostavnijim okruženjima, poput iskustva religije, zabave i navika koje njeguju jednostavni ljudi. U tim prijelazima književnost uprizoruje transformacije motivirane snagom usmene riječi, pokretima tijela i kretnji koje oblikuju ekspresivnost naslijeđenu od Afrikanaca i koje su se zadržale u društvenim segmentima najširega karaktera. Ta struja njeguje pulsiranja karakteristična za prostore u kojima se održava živa riječ, pjesme i gestikulacije prikazane na načine na koje se čovjek postavlja prema misterijima prirode i prema bićima koja ju nastanjuju. Više od prokazivanja diskriminacije i životnih problema koje proživljavaju potomci Afrikanaca, ona pokušava otvoriti prostore kako bi glasovi i kulturni izričaji naroda dosegнули književni prostor.

Rasprava o aspektima književnih djela pisaca koji za temu svojih knjiga biraju aspekte povezane s afričkim naslijeđem, ubacujući ih u igru s drugim tradicijama, uključena je u ovaj tekst s ciljem da se istraže napetosti prisutne u književnim produkcijama koje ne usutkavaju obilje glasova koji ih napadaju, glasova što ponekad dolaze iz slojeva usmene prevlasti. U tom smislu, istraživanje pjesama uključenih u književne antologije organizirane s ciljem da se istakne produkcija brazilskih pisaca i spisateljica mestičkih i crnačkih korijena, može se postaviti kao uspješna strategija za pristup književnim tekstovima koji se još uvijek suočavaju s konkretnim preprekama da ih se objavi i čita. S tom namjerom, u ovom tekstu, razmatrat će se tri antologije objavljene u različitim razdobljima 20. stoljeća. Dvije od njih književnu produkciju žele identificirati koristeći termin “crnačka književnost”, dok treća nema tu namjeru iako također upozorava na etnički utjecaj na koji se referira.

Pjesnik Paulo Colina urednik je antologije *AXÉ, antologia contemporânea de poesia negra brasileira* (*AXÉ, suvremena antologija brazilske crnačke poe-*

* Ovaj tekst iznova promišlja izraze “crnačka književnost”, “afro-brazilska” književnost, književnost “afričkih potomaka” i “crnačko-brazilska” književnost, koji su prisutni u mnogim mojim tekstovima. Sada ponovo započeta rasprava propitkuje, uz mnoge promjene i preinake, podatke iz poglavlja knjige *Literatura afro-brasileira (Afro-brazilska književnost, 2006)* koju su uredile Florentina Souza i Maria Nazaré Lima, u članku objavljenom u časopisu *O eixo e a roda*, FALE/UFMG, 2007. Izvorno objavljeno kao: *Literatura brasileira em cenários da afrodescendência*, u: *O eixo e a roda*, FALE/UFMG, em 2007.

¹ Izraz je preuzet iz naslova uvoda knjige *O espetáculo das raças (Spektakl rasa)* Lilie Moritz Schwarzc, iz 1993.

² Intervju s prof. Munizom Sodréom u *Observatório da Imprensa*, 11. siječnja 2007.

³ Pereira, 2010.

zije) objavljene 1982. godine. Antologija sadrži pjesme važnih autora iz nekolicine brazilskih država. Među njima se ističu: Adão Ventura iz države Minas Gerais, Arnaldo Xavier iz Parafbe, Oliveira Silveira kao predstavnik crnačke poezije iz države Rio Grande do Sul, Éle Semog iz Rio de Janeira i José Carlos Limeira iz Bahije. Važno je naglasiti da država São Paulo ima veći udio u antologiji budući da su prevedene pjesme Abelarda Rodriguesa, Cutija, Geni Guimarães, Joséa Alberta, Marie da Paixão, Mirian Alves, Oswald de Camarga, Paula Colina i Ruth Souze.

Pisac Joel Rufino u uvodu antologije obznanjuje da ne prihvaća klasificiranje pjesnika kao “crnačkih pjesnika” te da se ne slaže da tekstovi koje su napisali odabrani pjesnici pripadaju “crnačkoj” književnosti. “Ovdje sabrani autori”, kaže Rufino, “pišu na brazilskom, poput Drummonda, poput Daltona Trevisana, poput Nelsona Cavaquinha – **kako bi onda mogli pisati crnačku poeziju ako je, po mom shvaćanju, poezija umjetnost riječi?**”⁴ Rufino citira odlomke pjesama Oswald de Camargoa, Joséa Alberta i Paula Colina u kojima nema direktnih aluzija na boju kože niti na elemente koji bi mogli ukazivati na veću zaokupljenost pitanjima vezanima uz stigmiju crne ili mestičke boje kože u brazilskom društvu. Međutim, u određenom trenutku, autor predgovora ne propušta priznati da mnoge pjesme uvrštene u antologiju detaljno objašnjavaju pitanja o crnačkoj borbi u obrani svojih prava. Tvrdeći da “ti crnci govore za crnce” Joel Rufino uspoređuje pjesnike iz antologije s Jamesom Baldwinom, poznatim po njegovom sudjelovanju u borbi sjevernoameričkih crnaca za njihova građanska prava. Rufinov tekst izvlači Baldwinove riječi kojima potvrđuje da je pokušavao biti pisac jer nije imao “snage u šakama da bi bio boksač” (str. 10).

Očito je da pisac Joel Rufino, u predgovoru antologije koju je uredio Paulo Colina, prihvaća da su mnogi pisci iz zbirke težili tome da njihove pjesme simbolički posjeduju snagu boksača kako bi se mogle boriti protiv prepreka koje se nalaze ispred onih suočenih s ozbiljnim predrasudama vezanima uz boju kože.

Aluzija na snagu koju riječi pjesnika iz antologije mogu dosegnuti u borbi protiv predrasuda ponavlja se u pjesmama Adãoa Venture koje otvaraju antologiju. U pjesmama *Para um negro (Za jednog crnca)*, *Eu, pássaro negro (Ja, crna ptica)* i *Negro forro (Crni oslobođenik*, str. 15) pisac iz Minas Gerais, preminuo 2004, izražava bol zbog društva u kojem boja kože predstavlja težak teret, motiv patnje i poniženja. Bolni stihovi Adãoa Venture izražavaju viđenje pjesničkog subjekta o temama koje iznose razmišljanja društva punog predrasuda:

za crnca
boja kože je
poput noža
koji se
mnogo jače zabija
u srce.⁵

Stihovi aludiraju na bolnu percepciju crnog subjekta glede rana koje su zapisane u sjećanje svakoga tko zbog boje kože smatra tijelo izmučenim kao što su tijela afričkih robova u Brazilu. Boja kože, preko značenja što ih pjesma stvara u stihovima “poput noža/koji se zabija u srce”, pretvara se u instrument mučenja crnog tijela.

Gorka vizija težine označitelja određenih bojom kože ugrađena je u stihove druge pjesme istog autora:

moje oslobođenje iz ropstva
iskrojilo je moje korake
po noćnim hodnicima
moje kože.⁶

Ideja beskorisnosti oslobođenja od ropstva karakterizira stihove pjesme *Faça sol ou faça tempestade (Bilo sunce ili kiša*, str. 16), gdje se slika zatvora ponovo gradi preko aluzije na boju kože koja se povezuje s drugim referentima istoga semantičkog polja – “visoki zidovi” i “torovi” – koji također aludiraju na robovlasnički sustav:

Bilo sunce ili kiša
moje tijelo je zatvoreno
ovom crnom kožom.
Bilo sunce ili kiša
moje tijelo je okruženo
ovim visokim zidovima
– torovima
gdje se još uvijek zgrušava
krv robova.

I u stihovima pjesnika iz Minas Gerais slike ograde i zatvora prizivaju one koji trpe zabrane nametnute bojom kože. Crna boja, pretvorena u stigmiju, provlači se odabranim pjesmama pjesnika iz Minas Gerais, a prisutna je i u drugim pjesmama iz antologije u kojima se isključivanje crnoga/crne povezuje s ropstvom i, metaforički, s mnogim zamkama koje brazilsko društvo smišlja kako bi oduzelo slobodu onima koji su, kako kažu stihovi Adãoa Venture, obilježeni stigmatskim “užarenim čelikom” boje kože. Očito je, međutim, da pjesme Adãoa Venture pomažu podržati ideju vidljivu iz naslova antologije, ideju o suvremenoj brazilskoj crnačkoj poeziji.

Pjesnik Oliveira Silveira, iz države Rio Grande do Sul, koristi sliku “tvrđi zid” opisujući svakodnevne probleme i pokušaje da ih se nadiđe. U pjesmi *Negrinho (Crnčić*, str. 35) pjesnik obrađuje legendu *Negrinho do pastoreio (Crnčić s pašnjaka)*, moleći oboža-

⁴ Autorica napominje da je u originalnom tekstu izbor riječi drugačiji (*como poderiam fazer poesia negra*) ne koristi se rijež *negro*, već *negrito* što odgovara prijevodu *crnački* (nap. prev.).

⁵ *Para um negro (Za jednog crnca)*, str. 15.

⁶ *Negro forro (Crni oslobođenik)*, str. 15.

vanog crnčića, kojeg je ubio okrutan zemljoposjednik, zaštitu za progonjenu “braću boje dima” (str. 35). Éle Semog iz Rio de Janeira u pjesmi *Tratocracia* (*Paktokracija*, str. 40) sastavio je “malu priču” o nasilju što ga podnose oni “lišeni sreće”:

Razbili su mu sve zube
i rebra su mu
probila dušu
kao i dostojanstvo.

Pokušavajući naglasiti snagu borbe protiv opresije i nasilja pisac Cuti koristi se bogatstvom onomatopeje kako bi izgradio moguća značenja riječi “chiii” koja u pjesmi može značiti divljenje, čuđenje, kao što se može odnositi i na zvuk koji proizvodi ekspres lonac. Različita značenja pjesme “CHIII” (str. 60) teže dekonstruiranju mjesta i vrijednosti koje je uspostavilo društvo, a preuzeta su iz aluzije na prostranost “kuhinje iz velike kuće”. Ideja otpora pojačava se igrom riječi koja zbližava riječi “puk” i “polip”, istražujući aliteraciju i pojačavajući značenja nastala stihom “ključa puk”, koji se odnosi na “ekspres lonac koji pišti” kako bi se u društvu proširila najavljena borba protiv “gozbe obilja”, značajne referencije na pitanja aktualna danas:

U ekspres loncu koji pišti
U kuhinji velike kuće
Danas
Ključa puk
Već dugo
Pretvarajući se u polip
Kako bi živ
Ili mrtav spriječio
Gozbu obilja.

Urednik antologije Paulo Colina u pjesmi *Pequena balada insurgente* (*Mala pobunjenička balada*, str. 88) pokušava prikazati siromaštvo u kojem živi većina potomaka afričkog podrijetla. U pjesmi je očita namjera da se prokaže isključivanje, pogotovo kada u posljednjem stihu riječi “kuća za robove”, “favela” i “jaruga” stoje jedna pokraj druge kako bi upotpunile značenje riječi “alegorija” u pretposljednem stihu:

Nema mržnje ni bijesa:
samo ovaj gluhi žamor
što odzvanja u mom srcu
pred našim rukama tako beskorisnima
što drže ovu sirovu
alegoriju
kuće za robove, favele i jaruge.

Antologija svojim odabirom pjesnika i pjesama nastoji skicirati pregled “crnačke poezije” koja se u vrijeme kada je zbirka objavljena izjašnjavala kao sudionik borbe protiv rasnih predrasuda koje, prikriveno ili otvoreno, i dalje postoje u brazilskom društvu. Zbog toga pjesme iz antologije teže pokazati položaj crnaca ili mulata. U istoj antologiji, međutim, uz pjesme koje se bave prokazivanjem segregacije nametnute siromašnoj i crnačkoj populaciji izmučenoj glađu,

nasiljem i poniženjem, pojavljuju se i druge produkcije u kojima se pokazuju običaji bliski jednostavnijim slojevima, poput blagoslivljanja i molitvi izloženih u pjesmi *Minha mãe* (*Moja majka*, str. 66) Geni Guimarães: “volim njezinu nevinost: blagoslivlja djecu, / draga je, / moli se smiješeći, / plače moleći.” Crnačke su pjesme dakle one pjesme koje obrađuju određene situacije i običaje segmenata identificiranih bojom kože i običajima naslijeđenima od Afrikanaca.

Zilá Bernd iz Rio Grande do Sula uredila je antologiju *Poesia negra brasileira* (*Brazilska crnačka poezija*) objavljenu 1992. Antologija sadrži dio njezine doktorske disertacije koju je kao knjigu objavila 1987. pod naslovom *Negritude e literatura na America Latina* (*Pokret “Negritude” i književnost u Latinskoj Americi*). Antologija *Poesia negra brasileira* dugo se smatrala referentnim djelom na studijima književnosti koji se bave književnom produkcijom sa strukturom koja iskazuje “poseban i raznolik karakter na području književnosti” (Proença Filho, 1992, str. 7). Podijeljena na poglavlja koja daju pregled brazilske crnačke produkcije 19. stoljeća, ta antologija ističe značajne književne trendove posvećene položaju brazilskih crnaca.

U poglavlju koje obrađuje 19. stoljeće, pjesme pisca i abolicionista Luiza Game ističu prisutnost crnačke poezije u fazi prije abolicije. U postabolicijskoj fazi zabilježene su pjesme *Crianças negras* (*Crna djeca*) i *Emparedado* (*Zazidan*), pisca Cruza e Souzea, koje koristeći figurativna sredstva aludiraju na tadašnje društvo puno predrasuda.⁷ Iz toga razdoblja također se spominje poetska produkcija Line Guedesa koji je svoja djela objavio u razdoblju modernizma, premda nije pripadao pokretu. Mnogi kritičari smatraju ga prvim crnim brazilskim pjesnikom koji se identificirao s diskriminacijom koju trpe njemu jednaki, oni koji na tijelu nose stigmatu isključenosti i koji, “iako više nisu robovi, i dalje nemaju moć” (str. 38).

U poglavlju pod naslovom *Período Contemporâneo* (*Suvremeno razdoblje*), urednica je načinila važan izbor pjesama različitih tendencija prozvanih “književnost otpora” (str. 45). Taj književni odsječak podijeljen je na dijelove: *Consciência resistente* (*Svijest otpora*) koja sadrži pjesme Solana Trinidadea; *Consciência dilacerada* (*Rastrgana svijest*) s pjesmama Eduarda Oliveire, Oswald de Camarga i Domícia Proença Filhe i *Consciência trágica* (*Tragična svijest*) koja obuhvaća pjesme Cutija, Mírian Alves, Oliveira Silveire, Antônia Vieire, Paula Coline i Abdiasa do Nascimento. Antologija predstavlja i pjesme koje aludiraju na produkciju grupa poput *Quilombhoje* iz São Paula i *Negrícia* iz Rio de Janeira, odnoseći se također i na pjesnike koji u to vrijeme razvijaju crnačku poeziju otpora.

Pokušavajući objasniti da je jedna od najvažnijih tema “crnačke književnosti” pitanje identiteta, Zilá

⁷ Bernd, str. 30.

Bernd odabire pjesme u kojima je ta tematika uvijek prisutna. Bernd analizira djelo Luiza Game, *Trovas burlescas* (*Burleske pjesme*), “prekretnicu u brazilskoj književnosti”, jer po njezinu mišljenju “započinje niz istraživanja o identitetu” (str. 17). *Quem sou eu* (*Tko sam ja*, str. 19) pjesma je kojom započinje mala zbirka tekstova pjesnika iz Bahije, u kojoj lirski subjekt naglašava svoje vlastite vrline: *Amo o pobre, deixo o rico* (*Volim siromašnog, ostavljam bogatog*) i, istodobno, uz veliku ironiju, u fokus postavlja nedostatke bajanskog društva toga vremena, kao u stihovima koji slijede:

.....
 nitkovi ali i seljaci
 Kupuju crnce, djela slavna
 Imaju grbove – ne odavna
 Te prevare i krađu rabe
 Da sitnim koracima grabe

U poglavlju *Suvremeno razdoblje*, u pjesmi *Canto dos Palmares* (*Pjesma Palmaresa*, str. 47) Solano Trindade ističe postignuća odbjeglih robova, onih “van zakona”, opjevanih u pjesmi poput heroja po uzoru na klasične epopeje. Poezija Solana Trindadea, kako naglašava Bernd, tumači se kao poezija otpora koja izabire “kodove, vrijednosti i mitove potrebne da bi se od *osjećaja identiteta* došlo do iskonske svijesti o identitetu preko koje će se izgraditi pozitivna etnička i kulturna autoreprezentacija” (str. 45). Važno je istaknuti da je namjera Solana Trindadea sastaviti pohvalnu pjesmu crnim herojima u Palmaresu, po uzoru na Homerovu *Ilijadu* i *Odiseju* te Camõesove *Luzitance*. U početnoj strofi pjesme lirsko *ja*, referirajući se na Vergilija, Homera i Camõesa, naglašava da će se njegova pjesma pojaviti kao “krik jedne rase” koja se bori za slobodu:

Pjevam Palmaresu⁸
 bez zavisti prema Vergiliju, Homeru
 i Camõesu
 Jer moja je pjesma
 krik jedne rase
 u borbi za slobodom!

S druge strane, slika razdiranja prisutna u pjesmi *Dionísio esfacelado* (*Raskomadani Dioniz*) pisca i kritičara Domícia Proença Filha, pomogla je imenovanju poglavlja *Rastrgana svijest* (str. 57). Vidjeti se između dva svijeta, jednoga stvorenog preko “afričkih korijena”, drugoga preko prisutnosti američkog tla (str. 57), prevladava u pjesmama pisaca iz te grupe. U pjesmi *Negra é a cor da minha pele* (*Crna je boja moje kože*) Eduarda de Oliveire, svijest o isključenju proživljava se preko “napaćene rase bezimernih pojedinaca” koji na crnoj boji kože nose ožiljke jedne “zastrašujuće

povijesti”. Ista muka prisutna je i u pjesmama Oswalda Camarga, u boli i tuzi koja proizlazi iz pjesmama poput *Canção amarga* (*Gorka pjesma*, str. 67), *Meu grito* (*Moj krik*, str. 68) i *Disfarce* (*Maska*, str. 69–70).

Pjesma *Raskomadani Dioniz* (*Sklonište robova Palmeras*) prikazuje “svijest potrebe za stvaranjem epopeje o crnačkom putu u novom svijetu” (str. 71) i za jačanjem borbe crnačkog naroda kako bi uspostavio svoj identitet. U pjesmi nazvanoj *Via sacra* (*Križni put*, str. 76–78) pjesnik uspostavlja vezu između patnje afričkih robova i patnje Isusa Krista, uspoređujući Judin čin, prodaju identiteta Božjega sina za “trideset dinara” s pohlepom onih koji su odgovorni za trgovanje robovima i za pretvaranje Afrikanaca u “ljudegnojivo” ili u stvar, predmet, kako ističe antropologinja Lillian Moritz Schwarcz u tekstu *Ser peça, ser coisa* (*Biti predmet, biti stvar*, 1996, str. 11–30). Dakle, u pjesmi se ponovo priziva Kristova izdaja kako bi se ukazalo na okrutno pretvaranje afričkih robova u “krv i znoj” za vrijeme stvaranja Novoga svijeta:

Samo trideset dinara
 U São Paulu de Loandi⁹
 Samo trideset dinara
 Duša tijelo
 Prodano
 Nizozemskoj tvrtki
 Maurícia de Nassaua¹⁰
 Ljudi-gnojivo
 Zasađenih plantaža
 Uz obalu
 Tolikoga mora
 Krvi i boli
 Krv i znoj
 Iz Afrike da bi se zasladio
 nizozemski novac
 Maurícia de Nassaua.

U dijelu naslovljenom *Tragična svijest* Bernd ukazuje na sredstva kojima se koriste pjesnici i pjesnikinje kako bi izrazili “gorčinu crnačkog naroda”. Mnoge pjesme spominju povrede i nikada zarasle rane koje iznova slikovito grade crno tijelo tragično obilježeno ožiljcima ropstva. Kao što urednica antologije ističe, u tom poglavlju nedaće crnačkog naroda iskazane su na poetski način da bi se proizveo efekt katarze koja proizlazi iz tragične svijesti pjesama iz te grupe.

U mnogim pjesmama uspomena na ropstvo koristi se da bi se naglasila crnačka isključenost i patnja crnaca u sadašnjosti. Pjesnički subjekt koji kaže “ja crnac” provlači se kroz pjesme poput Cutijevih *Sou negro* (*Crnac sam*), *Eu negro* (*Ja crnac*), *Negro pronto* (*Pravran crnac*) i *Ferro* (*Željezni žig*), da bi se izrazila patnja nametnuta crnačkom tijelu i objasnila važnost

⁸ Zajednica odbjeglih robova u kolonijalnom Brazilu koja je postojala od 1605. do 1694. Nalazila se u današnjoj brazilskoj državi Alagoas (nap. prev.).

⁹ Stari naziv za glavni grad Angole – Luandu (nap. prev.).

¹⁰ Njemački grof i princ odgovoran za upravljanje sjeveroistočnom brazilskom pokrajinom koju su Nizozemci osvojili u drugoj polovici 17. stoljeća (nap. prev.).

obrađivanja tih tema u crnačkoj poeziji otpora jer je, kako Bernd dobro ističe, kao u tragediji, veća namjera isprovocirati “pobožnost i užas” (str. 81). Međutim, takve pjesme na vrlo konkretan način žele šokirati čitatelja kako bi ga natjerale da primijeti, doslovno i simbolično, ožiljke zabilježene na tijelima potomaka robova. No, izlaganje crnačkog tijela, izmučenog propisima ozakonjenima u različitim trenucima brazilskoga društva, predstavlja podizanje svijesti. U tom smislu, važno je ono što se ističe u pjesmi *Tocaia* (*Zasjeda*, str. 86): “riječ crnac što skače od usta do usta” je “razjarena furija” što daje okus “riječima koje se ponovo susreću kako bi se pojavile u budućnosti / bez lisičina” (str. 87).

U pjesmi *Željezni žig* (str. 87) na taj užareni željezni žig, znak nasilja na tijelu roba, gleda se kao na instrument za ravnanje kovrčave kose kako bi je se približilo aktualnim obrascima ljepote brazilskoga društva. Ožiljak na tijelu roba i ravnanje kovrčave kose naglašavaju ostale zapise na rastrganim tijelima u pjesmi *Fotografias* (*Fotografije*), str. 87, osobito naznačene izrazima “jučerašnja rana”, “udarac šakom u trbuh” i “revolt zbog manje vrijednosti.” Cuti u toj pjesmi bilježi trenutke crnačke borbe da bi pokazao povijest borbi koje su vodili Zumbi iz Palmaresa,¹¹ Malcom X¹² i Martin Luther King, simbolično se referirajući na božanstva Xangô, Iansã i Exu, sile prizvane da se naglasi kako “život služi da bi se živio i kako je crnac život / vatra” (str. 88). Želja da se iznova obrađuju tjelesni detalji česta je u pjesmama u kojima crnačka borba optužuje odbacivanje izloženih razlika obrazaca koji isključuju karakteristike crnačkog tijela ili ih označavaju preko negativnih atributa. Prikaz fragmentiranog tijela, u komadićima, kao u Cutijevoj pjesmi *Crnac sam* (str. 83), nastoji predstaviti tijelo koje se, posve suprotno, pokazuje “bez oklijevanja ili suzdržanosti” kao vrijednost tjelesnosti sastavljene od debelih usana, kovrčave kose, široka nosa, atributa crnačkog tijela, “pripravnog crnca”, “lijepog novog nasuprot nametnutom lijepom starom” (str. 83).

I u pjesmama spisateljice Mirian Alves prisutne su slike fragmentarnosti. Pjesma *Pedaços de mulher* (*Komadići žene*, str. 92), primjerice, još uvijek istražuje ožiljke prisutne na crnom tijelu i na tijelu crnkinje iznova potvrđuje tragove napuštenosti, pobune i samoće. Karakteristike isključivanja miješaju se s potragom za identitetom “žene-kolaža”, žene u komadićima (str. 92), koja pažljivo osluškuje glasove što je muče da bi naglasila svoju bol i svoju samoću.

Odatle proizlazi da je izražavanje identiteta naj-snažnija karakteristika pjesama iz antologije Zile Bernd. Ta potraga, izražena u književnom prostoru, dokazuje se strategijama koje pjesme odabiru upo-

trebljavajući različite sheme kako bi proizvele poetsko djelo. Strategije obavljaju važan jezični posao u estetski oblikovanim tekstovima koji se pretvaraju u mehanizam u potpunosti sposoban dosegnuti isključivanja i predrasude. U tom se smislu pjesma Paula Colina *Imagens* (*Slike*, str. 114), također uključena u poglavlje *Tragična svijest*, odnosi na svakodnevnu crnačku borbu za prepoznavanje sebe u beskonačnoj zagonetci gdje se situacija potomaka robova pretvorila u društvo s još uvijek snažnom hijerarhijom.

Pisac i aktivist Abdias do Nascimento ne koristi slučajno Exu, božanstvo proturječja, poticatelja, kao simbol svakodnevne borbe crnaca protiv otuđenja i izopačenih procesa nevidljivosti koje proizvodi društvo. Pjesma *Padê de Exu Libertador* (*Padê*¹³ *Exu osloboditelja*, str. 116–120) odlično opisuje strategije kojima se crni pjesnici i Afro-Brazilci koriste kako bi preuzeli “svetu usmenu energiju” koja omogućava borbu protiv “nepravde i ugnjetavanja” što ih trpe sinovi božanstava. Lirsko *ja* moli božanstvo svetu snagu, nadahnuće riječi koje mu je oduzeto, da može izraziti žarku želju naroda u borbi za istinskim priznavanjem.

Treća antologija koja se spominje u ovom tekstu objavljena je 2000. godine i nosi naslov *Quilombos de palavras: a literatura dos afro-descendentes* (*Kilombosi*¹⁴ *riječi: književnost afričkih potomaka*, a uredili su je Jônatas Conceição i Lindinalva Barbosa. Antologija obuhvaća pjesme pjesnika iz Bahije te pjesnika i pjesnikinja rođenih diljem Brazila. Mnogi pisci zastupljeni u antologiji objavili su pjesme i pripovijetke u različitim brojevima časopisa *Cadernos Negros* (*Crne bilježnice*) u izdanju *Quilombojoea* iz São Paula. Od svog prvog broja iz 1978. časopis *Cadernos Negros* važno je sredstvo popularizacije književne produkcije koja portretira afro-brazilsku borbu za osvajanjem prostora u brazilskom književnom krugu.

U predgovoru antologije *Quilombos de palavras* istraživačica Florentina Souza naglašava kako književna produkcija crnih pisaca i Brazilaca afričkih korijena još uvijek proizvodi “jedan alternativni izdavački krug” (str. 9). Bježeći od imenovanja književne produkcije pomoću termina crnačka ili afro-brazilska, antologija se odlučuje za termin književnost afričkih potomaka kako bi eksplicitno odala počast afričkim robovima i njihovim potomcima koji su se usudili boriti protiv ropstva. S tom namjerom, antologija *Quilombos de palavras* obuhvaća književnu produkciju koja se, kao što tvrdi autorica predgovora, “na način sličan povijesnim kilombosima strukturira poput simbola otpora i kulturalnog očuvanja” (str. 9). Podnaslov “Književnost afričkih potomaka” ukazuje na jednu

¹¹ Posljednji vođa skloništa robova iz Palmaresa ubijen je 1695. godine (nap. prev.).

¹² Malcom Little (1925–1965) borac za prava crnaca (nap. prev.).

¹³ Hrana ili žrtva koja se prinosi za vrijeme religijskih rituala *kandomblea*, koji se zasnivaju na afričkim vjerovanjima (nap. prev.).

¹⁴ *Quilombos*, port. – utočišta u kojima su se skrivali odbjegli robovi (nap. prev.).

razliku u odnosu na druge antologije koje se spominju u ovome tekstu, a to je izraz “crnačka poezija”.

Kakva je važnost toga novog naziva u književnoj ostavštini pisaca i spisateljica koji se predstavljaju kao crnci/crnkinje, Afro-Brazilci/Afro-Brazilke?

Važno je istaknuti da naziv “crnačka književnost”, naznačujući svoju podršku borbama za osvješćivanje populacije potomaka afričkih robova, na određen način obnavlja naslijeđe koje su ostavili povijesni i književni pokreti poput *Crne renesanse* Sjedinjenih Američkih Država i *Negritudea* Aiméa Césairea, Leopolda Senghora i Léona Damasa. Ti pokreti, različitih tonova i namjera, borili su se za osviještenost sjevernoameričkih crnaca i crnaca iz čitavoga svijeta, kao što je proklamirao pokret *Negritude* pojavivši se u Parizu tridesetih godina 20. stoljeća. Smatra se da se jedna od borbenih fronti *Negritudea* okrenula praznjenju negativnih značenja vezanih uz termin “*nègre*” koji se za razliku od termina “*noir*” koristio u pejorativnom smislu. Termin “crn” usađen je u početak pokreta za osviještenost i vrednovanje afričkih korijena i ima važnu ulogu u oblikovanju identiteta potomaka afričkih robova u dijaspori.

S druge strane, izraz “afro-brazilska književnost” pokušava odrediti veze između kreativnog čina na koji ukazuje termin “književnost” i odnosa toga kreativnog čina prema afričkim izvorima koje su donijeli mnogobrojni afrički robovi, i koji su pretvoreni u obilježja božanstvene Afrike kao kolijevke civilizacije. Izraz također upućuje na uronjenost u brazilsku stvarnost kojoj s već izmijenjenim značenjem pripadaju afrički kulturni izvori. Mnogi teoretičari naglašavaju da izraz afro-brazilski/afro-brazilska prikriva značenja ranije usađena u riječ *crn(a)* i da slabi identitet države obilježen borbama crnaca i crnkinja. Neki autori tvrde da je naziv *crn(a)* oduvijek bio prisutan u povijesti brazilskih potomaka afričkih robova, obilježivši svoju prisutnost u naslovima poput *Frente Negra Brasileira* (*Crna brazilska fronta*), *Teatro Experimental do Negro* (*Eksperimentalno crnačko kazalište*), *Movimento de Mulheres Negras* (*Pokret crnih žena*), *Movimento Negro Unificado* (*Ujedinjeni crnački pokret*), između ostalih.

Zatim, izraz “književnost afričkih potomaka” kao da brani piščev pečat u djelu koje stvara. Na određen način želi ukazati da je tekst nastao iz pera afričkih potomaka, premda bi širina toga značenja mogla rezultirati negiranjem vlastite namjere. Mnogi taj izraz odbacuju jer ga smatraju previše širokim, bez čvrstog identiteta. Drugi ga pak brane jer vjeruju da je u stanju povezati pojam o autorstvu koji se ne lovi za boju kože i za probleme vezane uz pigmentaciju djela.

Antologija *Quilombosi riječi: književnost afričkih potomaka* ne objašnjava zašto su u podnaslovu i u predgovoru upotrijebljeni izrazi “crna književnost”, “književna afro-brazilska produkcija” i “autori afričkih potomaka” koji, na neki način, pojačavaju značenje izraza “kilombosi riječi”, povezujući ga s povijesnim kilombosima poput *Palmaresa*. U istom predgovoru istaknuta je važnost “stalnog preustroja

slike o Afro-Brazilcima (str. 10), što pokazuje da je pitanje imenovanja pisaca prema segmentu kojem pripadaju ili prema boji njihove kože različito, a ne isključivo, i da se isto događa s tekstovima koje proizvode. Važno je, nadalje, naglasiti da su u antologiji prisutne pjesme koje se smatraju crnačkima jer su ih napisali pisci/spisateljice koji u svojim djelima crnu boju svoje kože priznaju kao obilježje svoje književne produkcije.

Namjera da se istakne pitanje identiteta vidljiva je, dakako, u antologiji koja privilegira tendencije književnosti otpora iskazane u nekim odabranim pjesmama. Općenito gledajući, pjesme obnavljaju sjećanja i uspomene prošlih događaja, prelaze intimne prostore iskazivača kako bi unijele u djelo različite načine poimanja svijeta.

To je vidljivo u pjesmi *Diariamente* (*Svakodnevno*, str. 15) pjesnika Joséa Carlosa Limeirea, kad iznova stvara slike radničke svakodnevice u kojoj su maltretirani zastrašivanjem i “štancanjem kartica”, ali i nužnošću da pokažu dokumente svaki put kad ih policija zatraži, uobičajenim protokolom u svakodnevnom životu crnaca i Afro-Brazilaca te potomaka afričkog porijekla u velikim gradskim centrima. U posljednjim stihovima spominje se boja kože subjekta-iskazivača i u tom trenutku čitatelj uviđa da perverzna svakodnevica opisana u tekstu također nosi znakove isključivanja koji se lijepe za tijelo crnaca/crnkinje. Snaga stihova, “hrabrost gotovo samoubilačka / da se podigne glava” (str. 15) ne dovodi u sumnju činjenicu da su društvene zabrane strože i nepravednije za Brazilce koji su “obojani”.

U pjesmi *No nordeste existem Palmares* (*Na sjeveroistoku postoje Palmaresi*, str. 25), Jônatas Conceição istražuje zvučnost riječi “palma” i “Palmares” aludirajući na gradske prostore, “nove palmaresi” koji rastu u gradovima, pokušavajući vratiti značenja prisutna u opažanju staroga anonimnog putnika: “Palme su simbol mira i spokoja.” Zvučna slika riječi u pjesmi pokušava dislocirati prijašnja značenja i omogućava čitatelju da shvati da “novi palmaresi”, presađeni u grad Salvador, “blizu mora Amaralina”¹⁵ (str. 25), definiraju druge krajolike i, možda, “nove istine”. Semantička igra pojačana aliteracijom prisutnom u terminima “palma” i “Palmares” pokušava, poetički, napučiti četvrti sačinjene od “potleušica i baraka” laganim povjetarcem koji “ublažava groznice prošlosti” (str. 25).

Druge pjesme iz antologije slave sjećanje na afričke potomke poput *Ilê Iyê/Casa da Memória* (*Ilê Iyê*¹⁶/*Kuća uspomena*, str. 33) i *Ilê Auó/Casa do Segredo* (*Ilê Auó/Kuća tajne*, str. 35–38) Jaimea Sodrêa. Pjesme opisuju postanak svijeta prema mitologiji Joruba: božanstvo Olorum koje ima oblik oblaka,

¹⁵ Amaralina je četvrt u brazilskoj državi Bahia poznata po svojoj plaži (nap. prev.).

¹⁶ Afro-brazilska grupa iz Bahie zaslužna za jačanje svijesti o važnosti bajanske crne zajednice (nap. prev.).

“OBLAK / RAZLIČITA LICA / RAZLIČITA TIJELA / RAZLIČITE FORME” (str. 36), ispunjava životom ništavilo, prazninu. Bog Olorum stvorio je mora, zemlje i druge bogove koji su “izašli” iz Yemanjáe, božice majke, kraljice voda, čije tijelo opisuje “prostora / ATLANTSKE / INDIJSKE / CRVENA MORA / SLANA MORA / ŠLJUNČANA MORA” (str. 38).

Česta tema nekih pjesama antologije je i figura običnog čovjeka iz naroda. Pjesma *O Zé* (Zé, str. 62) Ane Célie da Silve, slika aspekta teškog života siromašnih, naroda što ga sačinjavaju mnogi likovi kao što je Zé, a koji živi na rubu u velikim gradovima:

Spuštajući se niz ulicu
Ide Zé
Tužan, umoran
On je narod
On je Zé.

Živi razmišljajući
Kako će ostaviti
Kao tužno nasljedstvo
Za budućnost
Uže za hodanje
Veliku baraku
Prazan lonac
Obitelj bez kruha.

Nedaće svakodnevnog života prisutne su i u pjesmi *Todas as manhãs* (Svakoga jutro, str. 109) spisateljice iz pokrajine Minas Gerais, Conceição Evariste, koja njeguje angažiraniji tekst prikazujući svijet crne žene. Pjesma se gradi na referencijama svakodnevne siromaha i uključuje neke indicije koje ukazuju na afričko naslijeđe prisutno u mnogim njezinim pjesmama: “Svako jutro čim se rodi dan / čujem svoj tužni glas, / sidro brodova našega sjećanja.” Sjećanje na prošlost obilježenu ropstvom iskazuje se preko značenja stvorenih riječima “tužan” i “brodovi” kreativnim sredstvom korištenim u poetskoj produkciji koja pršti iskustvom brojnih nedaća proživljenih u svakodnevici: “Svako jutro šake su moje / krvave i ukočene / takva je moja muka / dok kopam / kopam grude zemlje” (str. 109).

I spisateljica Esmeralda Ribeiro iz São Paula spominje surovost svakodnevne s kojom se suočava velik dio brazilske populacije afričkih potomaka. Surovost može biti sadržana u svakodnevnoj borbi protiv siromaštva koje okružuje većinu, kao i u problemima koje doživljavaju Brazilci stigmatizirani zbog boje kože. U pjesmi *Trocar de máscara* (Promijeniti masku, str. 151) pjesnikinja aludira na te probleme:

Možda bojeći se ući u arenu s lavovima
skrивam hrabrost u šarenim
djelićima života
Blijedi mjesec nosi okus uskraćenosti
pretvarajući oko u kamenicu
Zabrinuta sam: koža u odjeći više nema smisla
da bi se promijenila pa se
povlačim i pokrivam mrtvačkim pokrovom
poništenja.

Kao što se može primijetiti, teme prisutne u mnogim pjesmama spomenutih antologija govore o problemima s kojima se suočava jedan tip književnosti koji se naziva crnačkom književnošću, afro-brazilskom književnošću, književnošću afričkih potomaka ili, kao što preferira pisac Cuti, crnačko-brazilskom književnošću. Cuti izraz “crnačko-brazilska književnost” brani kao otpor prema maskiranju koje je, po mišljenju toga pisca i esejista, prisutno u terminu “afro-brazilska književnost” ili u terminu pisci “afričkih potomaka”. S time se većina teoretičara ne slaže, nego radije podržava konkretne informacije koje pruža zbirka *Crne bilježnice*, koja je u svim do sada objavljenim brojevima koristila termine “afro-brazilske pjesme” ili “afro-brazilske priče”.

Kao što se pokušalo pokazati na primjeru pjesama iz triju odabranih antologija, poteškoće s kojima se suočavaju potomci Afrikanaca motivacija su za književnu produkciju autora i autorica koji priznaju socijalnu funkciju književnosti ili, koji, ne ograničavajući se na tu funkciju, životne nedaće pretvaraju u materijal književnog stvaralaštva. U nekim pjesmama ideja otpora isključivanju najjača je namjera. U nekima pak, prokazivanje i otpor jačaju preko kreativnih sklopova koji istražuju ritmove i nova značenja afričkih izvora na prostorima gdje boravi sveto, u getima favela ili u prostorima u kojima su afrička obilježja jaka i značajna.

Književnost, uz pomoć intuicije koja oslobađa snagu usmene riječi i ritmova koji prate težak svakodnevni rad, prihvaća tragove povijesti koja nas vodi u vrijeme ropstva, ali se ne usredotočuje samo na rane od užarenog čelika ili biča. Ona u kreativnim djelima istražuje znakove afričkih robova i prati tragove njihovih ruku i ruku Brazilaca koje unatoč životnim nedaćama nastavljaju graditi druge prostore u kojima se odvija život. I zato, kao što podsjeća pjesma Conceição Evaristo *Meu rosário* (Moja krunica, str. 105) iz antologije *Kilombosi riječi: književnost afričkih potomaka*, zrnca krunice podsjećaju na žuljeve od rada “na zemlji, u tvornicama, u kućama, u školama, na ulicama, u svijetu” (str. 105).

Međutim, oslušujući jeku povijesti obilježene teškim radom, zrnca krunice mogu se pretvoriti u tintu, poeziju i, napokon, u književnost.

S portugalskoga prevela
Petra PETRAČ

BIBLIOGRAFIJA

Alves, Miriam. "Cadernos Negros 1: estado de alerta no fogo cruzado". U: Fonseca, Maria Nazareth; Figueiredo, Maria do Carmo Lanna; *Poéticas afro-brasileiras*. Belo Horizonte: Editora PUC Minas/Mazza Edições, 2002, str. 221–242.

Bernd, Zilá (Org.). *Poesia Negra brasileira*. Porto Alegre: AGE/IEL/IGEL, 1992.

Bernd, Zilá (Org.). *Introdução à literatura negra*. São Paulo: Editora Brasiliense S., 1988.

Colins, Paulo (Org.). *AXÉ, Antologia contemporânea da poesia negra brasileira*. São Paulo: Global Editora, 1982.

Conceição, Jônatas; Barbosa, Lindinalva. *Quilombo de palavras: a literatura dos afrodescendentes*. Salvador: CEAO/UFBA, 2000.

Fonseca, Maria Nazareth Soares. "Vozes femininas em afrodições poéticas Brasil e África portuguesa". U: Martinho, Ana Maria Mão-de-Ferro. *A mulher escritora em África e América Latina*. Lisboa: NUM, 1999, str. 173–185.

Fonseca, Maria Nazareth Soares. "Visibilidade e ocultação da diferença". U: *Brasil afro-brasileiro*, Belo Horizonte: Autêntica, 2000. São Paulo: Quilombhoje, 1996.

Pereira, Edimilson de Almeida. "Pulsações da poesia afro-brasileira contemporânea: o Grupo Quilombhoje e a vertente afro-brasileira". U: *Um tigre na floresta de signos: estudos sobre poesia e demandas sociais no Brasil*. Belo Horizonte: Mazza edições, 2010, str. 329–355.

Schwarcz, Lília Moritz. "Ser peça, ser coisa: definições e especificidades da escravidão no Brasil". U: Schwarcz, Lília Moritz; Reis, Letícia Vidor de Sousa. *Negras imagens*. São Paulo: EDUSP, 1996, str. 11–30.

SUMMARY

BRAZILIAN LITERATURE IN AFRICAN DESCENT SCENARIOS

The essay argues about the meanings given to the terms "black literature," "African-Brazilian literature," "Afro-descendant literature" and "black-Brazilian literature" present in anthologies of black African-Brazilian poetry in Brazil. It also discusses the ways these directions are presented in the writers' texts published in the anthologies highlighted in this study.

Key words: black Brazilian literature; poetry anthologies; African-Brazilian literature

BILJEŠKA O AUTORICI

Maria Nazareth Soares Fonseca doktorirala komparativnu književnost na Saveznom sveučilištu Minas Gerais, stažirala na Université de La Sorbonne Nouvelle, Paris (1982/1983. i 1992). Umirovljena profesorica Saveznoga sveučilišta Minas Gerais (UFMG). Izvanredna profesorica na poslijediplomskom programu na Katoličkom sveučilištu u Minas Geraisu. Autorica knjiga: *Brasil afro-brasileiro* (2000); *Poéticas afro-brasileiras* (2003); *Literaturas africanas de língua portuguesa: percursos da memória e outros trânsitos* (2008), *Mia Couto: espaços ficcionais* (2008), *Literaturas africanas de língua portuguesa: mobilidades e trânsitos diaspóricos* (2015).